«Фәнни Татарстан» журналында 2025 елның бу һәм алдагы саннарында, күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм татар яңарышы әйдәманнарыннан берсе, язучы, драматург, публицист, әдәбият тәнкыйтьчесе Фатих Әмирханның (Мөхәммәтфатих Зариф улы Әмирханов, 1886–1926) туууына 140 ел тулуга багышлап, махсус сәхифә урын ала. Биредә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре тарафыннан әдипнең мирасы күпкә тулыландырылып, укучыга тәкъдим ителә торган алты томлы академик басмадан яңа материаллар да биреләчәк. Журналыбызның һәр санында дөнья күрәчәк материаллар аша әдипнең бай иҗаты хакында күзаллау тагын да төгәлләшеп, иҗаты һәм эшчәнлеге бүгенге фәнни югарылыкта бәяләнер дип ышанабыз.

УДК 821.512.145

Д.Ф. Заһидуллина

ФАТИХ ӘМИРХАН: ТАТАР ХАЛКЫ ӨЧЕН ЯНЫП ЯШӘҮ

Статья посвящена жизни и творчеству татарского прозаика и драматурга, публициста и журналиста Фатиха Амирхана. Рассматриваются малоизвестные факты из жизни, журналистской деятельности, сделана попытка обобщающей оценки творческой эволюции писателя. Установлено, что Ф. Амирхан стал одним из первых авторов татарской романтической прозы, мастером психологизма. Впервые в татарской драматургии он представил к вниманию татарского читателя психологические драмы. Ф. Амирхан обращается к художественному потенциалу разных литературных направлений: реализма, романтизма, модернизма. Он является сторонником идеи прогресса татарского народа, в критике и публицистике выступал за развитие национального образования, науки, культуры.

Ключевые слова: татарская литература, Фатих Амирхан, возрождение нач. XX века, психологизм, романтизм.

The article is devoted to the life and work of the Tatar novelist and playwright, publicist and journalist Fatih Amirkhan. Little-known facts from life and journalistic activity are considered and an attempt is made to generalize the assessment of the writer's creative evolution. It is established that F. Amirkhan became one of the first authors of Tatar romantic prose, a master of psychology. For the first time in Tatar drama he presented psychological dramas to the attention of the Tatar reader. F. Amirkhan addresses the artistic potential of various literary trends: realism, romanticism, modernism. He is a supporter of the idea of the progress of the Tatar people, in criticism and journalism he advocated the development of national education, science and culture.

Keywords: Tatar literature, Fatih Amirkhan, renaissance of the beginning. Twentieth century, psychologism, romanticism.

2025 елның 1 гыйнварында XX йөз башы татар мәдәни тормышында иң йогынтылы шәхесләрнең берсе, Казан шәһәренең иң көяз егете Фатих Әмирханның тууына 139 ел тулды. Татар әдәбиятында төрле юнәлешләрдә эзләнүләр алып барган, бер-берсенә охшамаган, ләкин әдәби osталык ягыннан камил әсәрләр язган әдип, драматург, тәнкыйтьче, журналист, чибәр һәм зыялы, акыллы һәм талант иясе, гомерен милләткә багышларга карар кылган шәхес, туган көненең елны башлап җибәргән ял көннәренә туры килү беләнме, әллә инде озак вакытлар иҗатын кызыл әдәбият кысаларына кертеп бәяләү омтылышы яшәп тә, милли әдәбият белемебезнең шуннан арына алмавы сәбәплеме – үзенә тиеш югары бәяне һаман да алып бетерә алмый төсле тоела...

Гәрчә XX йөз башында Ф. Әмирханның һәр язган әсәре, мәкаләсе, язмасы басылып бара, кат-кат нәшер ителә, күләмлерәк әсәрләренең дәвамы көтеп алынып, зур сөйләшүләргә сәбәп була. 40 яшенә дә җитмичә дөньядан киткән әдип бай иҗат мирасы калдыра. И. Рәми мәгълүматларына караганда, үзе исән чакта гына да язучының 20 китабы басылып чыккан [10: 28].

Ни кызганыч: совет чорының артык «кызылланган» тәнкыйте әдип иҗатыннан баш тартып, вафатыннан соң 10 елдан артык аның бер генә әсәре дә дөньяга чыкмый. Шулай да татар әдәбият белеме, әдәбиятчы галимнәр язучының затлы исемен, мәшһүр иҗатын укучыга кайтарырга кирәклекне аңлыйлар: ил тарихындагы катлаулы, авыр 1941 елда аның А. Шамов төзегән, Х. Хәйри кереш сүз язган «Сайланма әсәрләр»е басыла; 1957–1958 елларда кайбер әдәби әсәрләре һәм публицистик язмалары кертелгән 2 томлыгы әзерләнә; 1984–1989 елларда Ф. Әмирхан мирасы шактый тулы – әдәби әсәрләре дә, публицистикасы да, тәнкыйть һәм хатлары да тупланып, Татарстан китап нәшриятында 4 том булып дөнья күрә [2: 93].

Тормыш сәхифәләре

Ф. Әмирханның зәвыклы, дөньяны-яшәешне күреп кенә түгел, тоеп-сизеп һәм сиземләп аңлатучы бай күңеле, язмыш сынауларына бирешмәгән көчле рухы бүгенге укучы өчен дә үзенә җәлеп итүче сер булып кала. Бу сернең чишелеше, күпмедер, язучының тормышы, гаиләсе, ул кайнаган мохит белән бәйле.

Фатих Әмирхан 1886 елның 1 гыйнварында Казанда, 9 нчы мәхәллә имамы һәм мөдәррис Мөхәммәдзариф Хөсәен улы (1853–1921) гаиләсендә икенче бала булып дөньяга килә. Бу гаилә – татар дөньясында билгеле, абруйлы нәселләрдән: 1992 елда Р.Г. Әмирханов төзегән шәҗәрә буенча [4: 6], Гәрәйләрдән, Морат муллалардан ук килә. Морат мулла улы Исмәгыйльдән туган Әмирхан хәзрәт (1771–1828), Бохарада укып кайтып, Казанда муллалар династиясенә нигез сала: 1810 елда Иске таш мәчеттә мулла булгач, Яңа Татар бистәсендә «Әмирхания» мәдрәсәсен оештыра [4: 9]. Аның улы, Фатихның бабасы Хөсәен хәзрәт Әмирхан – шулай ук берничә ел Бохарада укып

кайткан, 14 исемдәге хезмәтләр (тәрҗемәләр, шәрехнамәләр, төрле күләмдәге рисаләләр, шигырьләр) язган Иске таш мәчет имамы – үзенең 4 китабын нәшер итә: алар арасында татарча Коръән тәфсире (1890), гарәпчә язылган дини «Шәрхел-хикәят» хезмәте (1879) һәм тарихи «Тәварихы Болгария» (1883), «Нәҗүмет-тәварих» («Тарихчылар йолдызы», 1884) бар [4: 12–14].

Бабасының һәм этисенең хезмәтләрен бастыруга көч куйган галим һәм мөгаллим Мөхәммәдзариф хәзрәт тә «Әхәдисе кодсия» («Изге хәдисләр», 1909) дигән, дини мәдрәсәләрнең рөшдия (урта) һәм игъдади (урта мәктәптән югарырак) сыйныфлары өчен язылган дәреслек авторы буларак та, Казанның милли-иҗтимагый тормышына актив катнашкан шәхес кимәлендә дә билгеле; Г. Тукай җеназасын укыган имам буларак та халык хәтеренә кергән [4: 19–20].

Фатихның әнисе Бибирабига Зиннәтулла кызы (1852–1918) хуҗалыкларының ишегалдындагы дүрт бүлмәле иске йортларында һәрберсе өчәр еллык ибтидаи (башлангыч), рөшдия һәм игъдади сыйныфлары булган кызлар мәдрәсәсендә мөдирлек итә. Остабикә – башлангыч сыйныфлар өчен язылган «Нәҗател-мөкәлләфин» («Җаваплыларга ярдәм», 1910) исемле уку ярдәмлеге авторы [4: 21].

Шәһәрнең мәшһүр гаиләсендә туган Фатихка да юл гыйлем һәм фән дөньясында булыр дип фаразлана. Әтисе мәктәбендә 3 ел укыгач, ул белем алуын танылган «Мөхәммәдия»дә (1895–1905 еллар) дәвам итә. Мәдрәсә мөдире Г. Баруди тәртипле һәм аралашучан Фатихны Ураза һәм Корбан бәйрәмнәрендә үз йортында өчәр көн дәвамында оештыра торган чәй мәҗлесләренә кунакларны каршы алу өчен чакыра торган була.

Фатихның шәкертлек еллары Ризван Ибраһимов (Алушев) истәлекләрендә теркәлеп калган: алга таба без шушы чыганакны файдаланырбыз [15: 7–11]. Шул истәлекләрдән күренгәнчә, «Тәрҗеман» газетасын, төрек әдәбиятын даими укып барган яшь егет өч ел дәвамында яшерен шәкертләр түгәрәгенә җитәкчелек итә. Аңа йөрүчеләр, һәр атнакич җыелып, мәктәп-мәдрәсәләрнең җитешмәгән якларын җентекләп тикшерәләр, татар теле кагыйдәләре язып, кулъязма газеталар чыгаралар, сәяси партияләр эшчәнлеге белән танышалар, инкыйлаби эчтәлекле җырлар өйрәнәләр. 1903 елны Фатих мәдрәсәдә Г. Камалның «Бәхетсез егет» драмасын сәхнәләштерүне яшерен рәвештә башлап йөри. Казанда укый торган студент һәм курсисткаларны берләштереп, 1905–1906 елның кышында ул йорт спектакльләре оештыра, үзе баш рольләрне башкара.

«Мөхәммәдия»нең урта баскычына (игъдади) җиткәч, Фатих Казан университеты студенты большевик С. Гассардан рус теле дәресләре ала, 1904 елның июнь-сентябрь айларында энесе Ибраһим (1889–1938) белән Самарада русча белемен тирәнәйтеп кайта. Аның максаты – экстерн рәвешендә өлгергәнлек аттестаты алу һәм университетның юридик факультетына укырга керү була. Әмма әзерләнеп тә, латин һәм физика предметларыннан имтиханын тапшыра алмый.

Шушы елларда коръәнхафиз Фатих диннән читләшә: ураза тотмый, рус һәм Көнбатыш модасыннан калышмыйча купшы киенә, руслар арасында татар икәнлеген яшереп, социалист булып йөри. «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә 1901 елда Ф. Әмирхан рәислегендә «Иттихад[1]» яшерен җәмгыяте төзелә, ул 1904 елда «Әлислах[2]» комитеты дип үзгәртелә. Комитет татарлар арасында революцион фикерләр таратуны максат итеп куеп, монархияне бәреп төшерергә, тулы ирек һәм азатлык алырга, Казандагы һәм Россиядәге татар шәкертләрен иске ысуллы мәдрәсәләргә дөньяви фәннәр кертергә, уку йортларындагы эчке тәртипне үзгәртергә өндәгән, җилем басмада листовкалар нәшер итеп тараткан. 1902–1904 елларда кулъязма «әл-Мәгариф» газетасы 1905 елның 29 ноябреннән «Әлислах» исемендәге җилем басма булып чыга башлый, аны Россиядәге мәдрәсәләргә (шул исәптән, Кырым, Төркестан) тарату бурычы куела.

Фатих, идеологик әйдаман буларак, «Әлислах» комитетындагы шәһәр татар яшьләре исеменнән Санкт-Петербургта 1906 елның гыйнвар аенда узган «Иттифак әл-мөслимин»нең II съездында катнаша, анда сыйнфый аерымлыклар мөһим дип, милләт берлеге-бердәмлеге фикерен алга сөргән олы буын зыялыларга каршы сөйли. Бу хакта Ибраһим Биккулов истәлекләрендә күп кенә кызыклы мәгълүмат табарга мөмкин [15: 13–18].

1906 елның 10–15 май көннәрендә Казанда 20 ләп делегат (Оренбург, Троицк, Самара, Чистай, Бубый, Сатыш, Теләнче Тамактан һ. б.) катнашында гомумроссия татар шәкертләренең съезды үтә. Аның карарларында шәһәрләрдәге мәдрәсәләрне берләштерү, программаларындагы аерымлыкны бетерү, аларга дөньяви фәннәр кертү, уку йортлары өстеннән гигиена күзәтүе оештыру, эчке тәртипне саклау өчен шәкертләрдән комиссия булдыру, көнкүрешне рус мәктәпләрендәге кебек итеп кору, шәкертләрнең рәсми газетасын – «Әлислах»ны – гамәлгә кую кебек бурычлар языла. Съездны оештыру, аның кәгазьләрен әзерләү Ф. Әмирхан карамагында була.

Ярым легаль укучы яшьләр оешмасын жандармнар эзәрлекли башлый һәм 1906 елның мартында газетаның меңгә якын нөсхәсен конфискацияли. «Әлислах»ның җилем белән басылган соңгы 16 нчы саны 1907 елның мартында дөнья күрә.

Шәкертләрнең II съезды 1907 елның 1–6 май көннәрендә шулай ук Казанда оеша. Бу чарада Ф. Әмирхан турыдан-туры катнашмый. Хакимиятнең реакцион сәясәте шартларында 1908 елдан комитет эшен туктата. Аның фикерләрен һәм эшен рәсми басма буларак вакытлы матбугат мәйданына чыккан «Әлислах» газетасы дәвам итеп китә.

---

[1] *Иттихад* – берләшү.

[2] *Әлислах* – үзгәртеп кору, реформа.

Публицист һәм журналист

Фатих 1906 елның көзендә Кавказ халыклары каһарманы шәех Шамилнең оныгы Заһид Шамил (1868–1923) чакыруы буенча Мәскәүгә китә һәм «Тәрбиятел-этфаль» («Балалар тәрбиясе») исемле беренче татар балалар журналы редакциясендә җаваплы сәркатип булып эшли башлый. Басманың иң беренче саны Ф. Әмирхан язган «Идарәдән» дигән язма белән ачыла. Автор балаларга татар дөньясында барган иске-яңа көрәше турында сөйли, аларны да журнал эшендә катнашырга чакыра, «киләчәккә куәтле игътикад[1] белән башланган бу караңгылык вә җәһаләткә каршы башланган көрәшемездә кайчан да булса бер җиңәрмез дип ышанамыз» [12: 17] дип, яшь укучыларын якты киләчәккә өнди.

Журналда Әмирхан кечкенә укучыларын аңлаешлы итеп мәшһүр шәһәрләр (Истанбул, Мәскәү һ. б.), табигать күренешләре (кояш, йолдызлар, җир тетрәү) бәйрәмнәр, фәнни һәм иҗтимагый-сәяси мәсьәләләр (әйтик, Дума ачылу) белән таныштыра, яңа татар әдәбиятының беренче карлыгачларыннан Г. Исхакый әсәрләрен укырга тәкъдим итә, күпсанлы ирекле тәрҗемәләр (Х.К. Андерсенның «Гадкий утенок» әкиятен – «Мәхәббәтсез үрдәк баласы», «Улитка и розовый куст» әкиятен «Гөл агачы һәм әкәм-төкәм» исеме белән һ. б.) бастыра.

Бу чорда иҗат ителгән текстлар арасыннан, «Идарәдән (Яңа ел мөбарәк булсын!)» дигән 3 нче сандагы, һиҗри 1325 ел тулу уңаеннан әзерләнгән язмасы игътибарга лаек. Укучыларына «милләтебезнең булачак әгъзалары» дип эндәшеп, әдип балаларга үз халкын бәхетле якты киләчәккә чыгару өчен тырышу кирәклекне, моңа ирешү өчен гыйлем һәм фән генә ярдәм итә алачакны сөйли, «өйрәнеңез, укыңыз, зыяланыңыз» дигән сүзләр белән мөрәҗәгать итә [12: 31–32].

Биш саны нәшер ителгәч (1907 елның гыйнвар-март айлары), «Тәрбиятел-этфаль» чыгудан туктый. Казанга кайтып киткән Фатихның аякларын, уң кулын 1907 елның 15 августында паралич суга. Шушы авырудан 21 яшьлек егетнең аяклары йөрми торган булып кала. Сау вакытында көчле оптимист, җилкенчәк Фатих, коляскага беркетелгәч, җитдиләнә, ләкин күңел көрлеген җуймый, беркайчан да авыруыннан зарланмый. «Аның коляскасын һәрвакыт яшь егетләр, чибәр кызлар сырып алган була», дип искә алалар замандашлары [15: 96].

1907–1909 елларда Ф. Әмирхан радикаль карашлы яшьләр матбугаты органы саналган, атнага бер тапкыр 16 битлек булып нәшер ителгән «Әлислах» газетасының (рәсми мөхәррире Вафа Бәхтияров) рухын һәм эчтәлеген билгеләүче һәм һәр санда диярлек мәкаләләр бастыручы мөхәррире була.

Газетаның иң беренче санындагы «Казан, 3 октябрь» дигән баш мәкаләдә ул газетаның мәсләген «Татарның мәгыйшәтене[2] асылыннан

[1] *Игътикад* – ышану.

[2] *Мәгыйшәт* – тормыш.

сүтеп төзәтергә кирәк! Безгә аның урынына яңа мәгыйшәт кирәк» дип аңлата, нинди мәсьәләләр күтәреләсен билгеләп уза [12: 49]. Чыннан да, газета тематик яктан бик бай булып чыга. Монда белем-мәгърифәт, әдәбият-мәдәният, татар теле, театр, музыка мәсьәләләре дә, илдәге һәм дөньядагы сәяси-иҗтимагый вазгыять тә, хатын-кыз проблемасы да, дин, тарих, фәлсәфә дә игътибар үзәгенә куела [3].

Басма яшь татар язучылары, шагыйрьләре белән хезмәттәшлек итә. Анда М. Гафури, С. Рәмиев, М. Укмасый әсәрләре нәшер ителә. Ф. Әмирханның «Гарәфә кич төшемдә», Г. Ибраһимовның «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» кебек беренче хикәяләре дә шунда дөнья күрә.

Ф. Әмирхан газетага үз исеме белән дә, «Дамелла», «Ташмөхәммәд», «Ф. Ә.» тәхәллүсләре астында да яза. Иҗтимагый-сәяси вакыйгаларга кагылышлы, бигрәк тә Дәүләт думасы эшчәнлеген аңлаткан язмалары халыкка аңлаешлы һәм сәяси төпле булулары белән аерылып торалар: «Думалар» (1907 ел, 3 октябрь), «3 нче Дума» (1907 ел, 25 октябрь), «Дума ачылды» (1907 ел, 5 ноябрь), «Думада центр» (1907 ел, 12 ноябрь), «Дума» (1907 ел, 3 декабрь) һ. б.

1907 елгы 3 октябрь санында ул «Мөтәгассыйб Казан татарларына ачык хат» дигән кискен сатирик мәкалә бастыра һәм иске карашлы татарларның эш-гамәлләрен күзәтеп, аларны милләткә, халыкка каршы кылынган дошманлык дип атый. Әмирхан татарларның иҗтимагый тормыштагы артталыгын, искелек тарафдарларын кискен тәнкыйтьли. Әйтик, «“Әлислах”тан ни көтәргә ярый?» (1908 ел) исемле мәкаләсендә мөхәррир мәктәп-мәдрәсәләрнең хәлен күрсәтеп, алда торган бурычларны билгели, аларның мөһимнәре дип, гигиена таләпләренә туры килә торган уку биналары салуны, аларны белемле укытучылар һәм дәреслекләр белән тәэмин итүне атый.

Ф. Әмирханның «Әлислах»та басылган публицистик мәкаләләрен бер омтылыш, авторның татар дөньясын, татар җәмгыятен – мәгарифен, мәгърифәтен, фәнен, татар телен, әдәбиятын, мәдәниятен үстерү аша – үсеш юлына чыгару нияте берләштерә. Нинди генә темага алынмасын, әдип эмоциональ тәэсир итү яки башка халыклар тормышы белән чагыштыру аркылы яңарышның, алгарышның мөһимлеген, заруриятен ассызыклый.

Газетаның теле, басманың татар әдәби телен үзгәртү-камилләштерү юнәлешендә әдипнең өлеше хакында Җ. Вәлиди гаять мөһим сүзләр язып калдыра. «“Әлислах”ның теле ул вакытта чыга торган гәзитләрнең теленнән бик нык аерыла. Монда госманчылык тенденциясен бөтенләйгә ташлау, татар телен катгый рәвештә мөстәкыйль бер тел итеп тану күренеп тора. Шуның белән бергә сүзләрне, тәгъбирләрне сайлауда, җөмләләрне төзүдә яурупалаштыру да күзгә бәрелә» [6: 430].

Газетада эшләү дәверендә Ф. Әмирхан үзен әдәбият тәнкыйтьчесе итеп таныта. «Әлислах»ның 1907 елдагы 3 декабрь санында «Габдулла Тукаев шигырьләре» дигән мәкаләсе басылып чыга. «Һәр

милләтнең шагыйрьләре – «шул милләтнең теленең сакчысы вә төзәтүчесе вә шул халыкның кайгы вә шатлыкларын үзләренә вә башкаларга дөрес сурәттә аңлатучы вә халыкның коры сүзләрдә изһар ителәә[1] алмаган халәте рухияләрен изһар итүчеседер. Шуңар күрә дә шигырь вә шөгарә халык әдәбиятында иң мөхтәрәм урынга куеладыр» [13: 11] дип, Ф. Әмирхан әдәби әсәрнең ике вазифасын аера: телне саклау-төзәтү; халыкның кайгы-шатлыкларын күрсәтү. Әлеге фикер Г. Тукай иҗаты мисалында исбатлана.

1908 елның 2 февралендә «Әлислах»та «Габдулла Тукай шигырьләре» дигән тагын бер рецензия басыла. Бу язмада Ф. Әмирхан Г. Тукай шигырьләренең теле һәм образлылык хакында сүз йөртә. Әсәрләрне бәяләүдә алдагы язмада искәртелгән ике критерийны кабат телгә ала, аннан соң язылган һәр тәнкыйть мәкаләсендә әсәрләрне шушы нокталардан якын килеп бәяли. Тәнкыйтьченең һәр язмасы татар әдәбиятын үзгәртергә дигән кайнар теләк-омтылыш белән сугарылган.

«Әлислах»ның 1908 елгы 2 март санында басылган «Мавәраэннәһердә сәяхәт» мәкаләсендә З. Бигиевнең шул исемдәге сәяхәтнамәсен, 1908 елдагы 9 март санында дөнья күргән язмада С. Рәмиевнең «Низамлы мәдрәсә» пьесасын һәм тел, сурәтләү җәһәтеннән тикшерә. Тәнкыйть мәкаләләрендә «сурәтлелек» (образлылык) төшенчәсен таркатып, ваклап аңлату омтылышы да ясый. Мәсәлән, «Низамлы мәдрәсә»дә Садыйк образының тулы эшләнмәвенә игътибар итә, ә инде шул ук басмада 1908 елдагы 3 апрель санында чыккан М. Гафуриның «Үги балалар» китабына тәнкыйтендә «фикерне типлар вә каһарманнар» [13: 32] ярдәмендә аңлатуның гына әдәбилек хакында сөйләвен ассызыклый. «Хыялмы, хакыйкатьме?» дә («Әлислах», 1908, 19 апрель) Ф. Кәриминең шул исемдәге китабына мөнәсәбәтле «ачы каләме белән берәр ачы милли мәсьәлә кузгатуын» [13: 35] әһәмиятле саный. Ләкин Ф. Әмирхан өчен әдәби әсәрнең фикер әйтүе, милли мәсьәлә кузгатуы үзмаксат түгел. «Әлислах» аша (1908, 17 июнь, 13 июль) «Татар шагыйрьләре» мәкаләсе белән Касыйм Уралецка җавап биреп, болай яза: «Тәнкыйтьче әфәнде: Гафури укырга, әхлакка өнди, – дип, шигырьне коры моральлек җәһәтеннән тәкъдир итә. Бу җәһәттән караганда, мәшһүр «Бәдәвам» китабына Гафури әфәнде барып җитә алганы юк әле: анда гыйлем – фарыз, хәмер эчү, исереккә сәлам бирү – хәрәм, ди» [13: 3]. Шул рәвешле, әдәби әсәрнең кыйммәте ягыннан Касыйм Уралецны, аның кебек фикерләүче татар әдәбиятчыларын «шигырь дигән нәрсәне вәгазь китабы дип аңлаучылыгы» [13: 63] өчен тәнкыйтьләп, Әмирхан татар әдәбиятының Урта гасырлардан килгән иң олы кимчелегеннән котылырга чакыра.

Бу мәсьәләгә тагын да төгәлрәк якын килү белән без «Әлислах»та 1909 елның 26 февралендә басылган «Габдулла Тукаев диваны»

[1] *Изһар ителәә* – белдерелә.

мәкаләсендә очрашабыз. Монда ул ачыктан-ачык түбәндәгеләрне бәян итә: «Шигырь тугрысында бик күптән, кирәк Шәрыкта вә кирәк Гаребтә мөгайян[1] бер фикер вә мөгайян бер караш хөкем сөрәдер. Бу караш әүвәлдә халыкта җибилли (инстинктивно) хасил булган булса да, соңга таба төрле кагыйдә нәзарияте (теориясе) дә вөҗүдкә чыккандыр. Хиссияттән мәхрүм, тасвираттан мәхрүм сүз тезмәләрен һичвакытта һичбер милләт әдәбияты үз шигырьләре арасында санаганы юк» [13: 92].

Г. Тукай Уральскидан Казанга кайткач, «Әлислах»та Ф. Әмирхан белән кулга-кул тотышып эшли. Фатих иң якын дустының төрек теле катнашкан телдән халык теленә күчеп әсәрләр яза башлавына зур йогынты ясый, аның ихлас киңәшчесенә һәм фикердәшенә әверелә. Аяксыз калган әдип янына иң еш килеп йөрүче һәм аралашучы кеше дә Г. Тукай була. Дустының вакытсыз үлемен Ф. Әмирхан бик авыр кичерә.

Ф. Әмирхан әдәбият-мәдәният әһелләрен фикри үстерү эшенә башка яклап та якын килә: 1908 елны ул «Әлислах» каршында тәрҗемәчеләр түгәрәге оештыра. Аның максаты итеп, рус, гарәп, төрек телендә язылган файдалы, кирәкле китапларны татар теленә тәрҗемә итү күрсәтелә. Чыннан да, тиз арада татар матбугаты рус, Европа, Шәрык галимнәре, философлар, язучылар, акыл ияләре хакында тәрҗемә материаллар да бастыра башлый. Бер яктан, тәрҗемә әдәбият, әдәби әсәрләр үзләре татар язучылары өчен үрнәк хезмәтен үти. «Тәрҗемәләрдә, еш кына ахыргы максатын аңлап тормастан, түбәндәге бурычлар чишелә: әдәби метод булдыруга ярдәм итү (романтизм, реализм); жанрлар ягыннан баету (хикәяләүче: роман, повесть, новелла, экият, кыйсса; лирик: ода, поэма, баллада, мәсәл; драматик: трагедия, көнкүреш, фәлсәфи, иҗтимагый, символик драма, комедия, мелодрама, водевиль һ. б.). Тәрҗемәләрнең төп кыйммәте шунда, алар әдәби гомумиләштерүнең яңа формаларын тудыруга хезмәт итә, психологик анализның кайбер яңа төрләрен аңлата» [8: 94]. Газета битләрендә нәшер ителеп, тәрҗемә әсәрләр татар әдәбиятына жанр, форма төрлелеген алып килә, тематик эзләнүләр мәйданын киңәйтә, психологик анализ көчәюгә, әдәби стильләрнең үзләштерелүенә китерә. Ф. Әмирхан үзе газетада рус әдәбияты, аның әдипләре, аларның әсәрләре хакында да язмалар белән чыга, 1909 елда исә Леонид Андреевның «Рассказ о семи повешенных» әсәрен тәрҗемә итә һәм «Асылган җиде кешеләр хикәясе» исеме астында «Үрнәк» нәшриятында бастыра. Тирән психологизм белән сугарылган текст, күрәсең, язучыны шушы сыйфаты белән үзенә җәлеп иткән: рус язучысының катлаулы сөйләмен Әмирхан гаять тәэсирле һәм матур татар телендә укучыга, психологизмны аңлату өчен, каләмдәшләренә җиткерә.

Тәнкыйтьтән – Ф. Әмирхан әдәбият тарихын өйрәнү мәсьәләсенә килә. 1908 елны «Әлислах»ның 8 һәм 30 сентябрь саннарында аның

[1] *Мөгайян* – анык билгеләнгән.

«Әдәбиятка гаид[1]» мәкаләсе басыла башлый. Татар әдәбияты хакында сүз алып баручы бу тикшеренү тәмамланмый кала.

Мәкалә «Нәрсә ул әдәбият?» дигән сорауга җавап белән башланып китә. «Әдәбият кәлимәсен мин монда литература мәгънәсеннән истигъмаль итеп[2], төрле нәрсәләр хакында язылып, мосанныйфы[3] мәгълүм бер шәхес булган нәрсәләргә итлак итәм» [13: 67] рәвешендә шактый киң (фәнни әдәбият, публицистик әдәбият һ. б. керә) һәм төп билгесе итеп авторы булу күрсәтелгән билгеләмә бирелә. Әдәбиятның башлангычын халык авыз иҗатында – авторы мәгълүм булмаган кыйссалар, җырлар, әкиятләрдә дип, Ф. Әмирхан халык иҗатының ике сыйфатын әһәмиятле саный: авыздан авызга сөйләнеп килү; «фикер вә тасвирның» халыкныкы булуы. Һәм автор халык авыз иҗаты тууны мәҗүси ышанулар белән бәйләп аңлата.

Өченче баскыч – дини әдәбият, рухани әдәбият, дип аерган Әмирхан дүртенче баскычта ярым дини, ярым дөньяви әсәрләр иҗат ителүне билгели, шулар арасыннан Ш. Мәрҗани иҗатын югары күтәрә, ләкин бу дәвердә гарәп йогынтысы көчле булуын да искәртә.

К. Насыйридан башланган бишенче баскычны – мәгърифәтчелек этабын – автор рус әдәбияты тәэсирендә формалашкан дип атый. Күренекле әдипләрдән З. Бигиевне телгә ала. Шулай итеп, татар әдәбият тарихының берничә баскычын аера, шуларга хас сыйфатларны барлый, әдәбият күренешләрен өйрәнү һәм бәяләүгә хронологик танып белү ысулын алып килә.

XX йөз башына кадәр татарларда әдәбият хронологиясе үсми: әдәби әсәрләр турында фикер йөрткәндә вакыт һәм заман үзенчәлекләре исәпкә алынмый. Нәтиҗәдә, әдәби үсеш хакында мәгълүмат берьяклы, фактлар төсендә генә бирелә. Әдәби торышны Ф. Әмирханнар башлап җибәргән хронологик танып-белү ысулы исә язучылар һәм әдәби әсәрләр тууны вакыт эзлеклелегендә күзәтә, аерым иҗатларны әдәби барышка урнаштыра, сүз сәнгатенә әдәби-тарихи якын килү булдыра.

Әдәбиятны үстерүне халык аңы-фикере белән турыдан-туры бәйләп карый торган Ф. Әмирхан 1908 елда «Әлислах»та («Мәктәпләремездә әдәбият дәресләре», 30 сентябрь): «Вакыт түгелме мәдрәсәләребездә татар әдәбияты дәресләре башларга?» дигән чакыру белән чыга. Аныңча, укучыларга әдәбият дәресләре бирү – татар әдәбиятын-мәдәниятен камилләштерүнең туры юлы. Балалар һәм яшүсмерләрне тәрбияләү генә түгел, әдип фикеренчә, милли үзаңны булдыру һәм ныгыту да сүз сәнгатенә йөкләнә: «Әдәбият – дөньяга карашны киңәйтүдә вә теләгән фикерне аңларлык кешеләргә чәчүдә иң куәтле корал» [13: 78–79], дип яза ул.

Ф. Әмирхан газета битләрендә даими рәвештә мәдәни вакыйгаларны яктырта («Әдәбият кичәсе» (1907, 5 ноябрь); «Әдәбият кичәсе»

[1] *Гаид* – бәйләнешле.

[2] *Истигъмаль итеп* – кулланып.

[3] *Мосанныйфы* – авторы.

(1908, 8 гыйнвар); «Әдәбият кичәсе» (1908, 8 апрель); «Егерме бишендә татарча театр уены» (1908, 4 май); «Татарча спектакльләр» (1908, 24 ноябрь); «Татарча спектакль» (1909, 17 март) һ. б.), аның рецензияләре вакыйга-күренешләрнең уңай һәм тискәре якларына бик төгәл бәяләре белән аерылып тора. «Әлислах»ның һәр санында диярлек яңа басылып чыккан әсәрләргә, китапларга, җыентыкларга күзәтүләр урнаштыра, аларның зур күпчелеге заманча татар әдәбияты нинди булырга тиеш? дигән сорау контекстында әзерләнгәннәр.

Финанс кыенлыгы сәбәпле, 1909 елның 22 июнендә «Әлислах» чыгудан туктагач, Ф. Әмирханның әлеге төрле тематик бәйләмнәре башка газета-журналларга күчә. 1912–1918 елларда ул татар китабын нәшер итүче бертуган Кәримовларның сәүдә йорты хисабына чыгарылган либераль юнәлештәге дөньяви рухлы «Кояш» газетасының (редакторы Зәкәрия Садретдинов) фикри җитәкчесе, җаваплы сәркатибе һәм төп авторы сыйфатында хезмәт куя. Шулай ук мәкаләләрен һәм әсәрләрен «Йолдыз», «Идел» газеталарында, «Ялт-йолт» һәм «Аң» журналларына бастыра.

Г. Тукай белән бергә, Ф. Әмирхан «Аң» журналын оештыручылардан һәм аның мәсләген билгеләүчеләрдән дисәк, ялгышмабыз. Заманының иң затлы басмасы булган бу журнал эшендә Әмирхан мөхәррир Әхмәтгәрәй Хәсәнинең киңәшчесе, үсеп килүче талантлы, гыйлемле татар яшьләре – Газиз Гобәйдуллин, Гали Рәхим, Кәрим Тинчурин, Габдерахман Кәрам һ. б. өчен остаз да була.

«Кояш»та дөнья күргән мәкаләләрендә әдип милли сәнгать һәм мәдәният үсеше мәсьәләләре, рус әдәбиятының дөньякүләм әһәмияте, татар җәмгыятендәге вазгыять һ. б. турында яза. Күрше төрки халыкларның хәлләре белән таныштыруга игътибар итә («Төркестан шивәсендә матбугаты мувәккатә» // «Кояш». 1913. 4 октябрь). 1913–1914 елларда «Кояш»та бер төркем фельетоннар бастырып, татар дөньясындагы күп кенә күренешләрне һөҗү-көлү каләме очына эләктерә. Шул ук вакытта яңа фикерләр һәм идеяләрнең юл яруы әдипне шатландыра. Әйтик, «Милли кызлар гимназиясе мөнәсәбәте илә» («Аң». 1913. № 3) язмасында ул сүз башына чыгарылган уку йорты төзү фикерен хуплавын белдерә, моны, хәтта, ирләр гимназиясенә караганда да мөһимрәк эш дип санавын нәкъ менә аналар ярдәме белән милләт булып җитешү мөмкинлегенә бәйләп аңлата.

Аяксыз калу аның дөньяга карашларына да нык тәэсир итә: 1905–1907 елларда атеист булса, тәгәрмәчле коляскага калгач, дини тойгыларга бирелә, фәлсәфи фикерләүгә өстенлек бирә башлый. 1913 елда Харитонов типографиясендә басылган Коръән аятьләрендәге ялгышларны күрсәтеп, Ф. Әмирхан беренчеләрдән булып тирән эчтәлекле мәкалә бастыра.

Әдәбиятта һәм мәдәнияттә Г. Тукай, Ш. Мәрҗани, М. Лермонтов һ. б. бу чорда Ф. Әмирхан тарафыннан идеал дәрәҗәсенә күтәреләләр.

Ф. Әмирханның газета-журналларда эшчәнлеген күз алдыннан кичергәндә, аның тулы бер буын татар милләтпәрвәрләре өчен рухи

таяныч булганлыгын искәртергә кирәк. Аны Җ. Вәлиди нәкъ шулай бәяли: «Ф. Әмирхан – татар әдәбияты тарихында гына түгел, бөтен татар иҗтимагый тарихында иң күренекле урын тоткан, вакыты белән кечкенә, ләкин әһәмияте буенча чиксез булган бер буынның үзәгендә торган кеше» [6: 429].

Әдәби иҗаттагы эзләнүләр

Фатих Әмирхан гомере буе рус әдәбиятын, төрек һәм рус телләренә тәрҗемә ителгән Европа матур әдәбиятын яратып укый һәм фәлсәфәсен өйрәнә. Янына татар яшьләре килеп йөри, язучы алар белән мөһим мәсьәләләр хакында сөйләшә, шул ук вакытта язачак әдәби әсәрләре өчен материал да туплый торган була.

Иҗат эшчәнлеген ул 1907 елда, «Гарәфә кич төшемдә» хикәясе белән башлап җибәрә. Бу әсәр татар укучысы күз алдына ике төрле тормыш моделен: үз көнитешенең артталыгын һәм ирешү мөмкин булган Европача яшәү үрнәген – тасвирлап күрсәтүе белән шунда ук игътибарны җәлеп итә.

Аның хикәяләүче герое күкрәген *«тормышымнан риза түгеллек кайгысы баскан»* [11: 16]. Бу кайгының сәбәбе – татар бәйрәмнәренең, татар тормышының күңелсезлеге, көнкүрешенең мәгънәсезлеге, караңгылыгында. Шушы «өн»гә, чынбарлыкка хикәяләүченең «төш»е – автор идеалы каршы куела: мәдәни, шатлыклы, рәхәт бәйрәм киченең манзарасы укучы күз алдына бастырыла. Төш XX гасыр башы зыялыларының милләт киләчәге хакындагы хыялы, көнитешне күзаллавы булып аңлашыла. Шул рәвешле, чынбарлыктан туган хәсрәт, хикәяләүченең эч пошуы ниндидер башка тормыш булу мөмкинлегенә, милләтнең Европача көнитешкә ирешү өметенә алмашына, кеше аңының, акылының тормышны үзгәртәчәгенә ышаныч бирә. Әлеге төп идея дә, ике төрле дөнья сурәтен каршы куеп сурәтләү алымы да милләтнең киләчәген кайгырткан, үз халкын алга җибәрү теләгән бар нәрсәдән өстен күргән яңа татар әдәбиятында алга таба кызыл җеп булып сузыла.

«Бәйрәмнәр» (1909), «Көндезге сәхәр, яки рузасызлар» (1911), «Милләтне тәрәккый иттерү» (1908), «Рәхәт көн» (1910), «Хәзрәт үгетләргә килде» (1912) кебек хикәяләре татар җәмгыятенең торгынлыкта яшәвен тәнкыйтьләп, яңалыкка, гыйлемгә өндәп иҗат ителгәннәр. Язучы татар тормышының төрле катламнарын детальләрдә, мөнәсәбәт-кичереш дулкынында ача белә, капма-каршылыклар ярдәмендә укучыны үз фикеренә, караш ноктасына алып килә. Татар тормышындагы бүгенгенең чагылышы итеп күрсәтелгән вакыйгалар автор иронияce, юмор, сатира алымнары аша үткәннең билгеләре булып аңлашыла. Хикәяләрдәге яшь кеше образлары, аларның дөньяга карашы һәм хыяллары исә бөтенләй башка – яңа чынбарлыкка юнәлтелгән. Хикәяләүче, автор белән якынайган яңа карашлы егетләр генә түгел, «Рәхәт көн»дәге дүрт стена эчендә яшәргә дучар ителгән Гайниҗамал да иреккә, иркенлеккә омтыла.

Шуның белән бергә, язучы инде беренче хикәяләрендә үк үзен оста психолог, бер мизгел сурәтендә кеше язмышын, яшәеш фаҗигасын тергезә алучы рәссам итеп таныта. Әйтик, «Хәкарәт саналган мәхәббәт» (1908) романтик хикәясендә мәхәббәте кире кагылганнан соңгы иртәдә Салих кичергәннәр, шушы мизгелдә уй-кичереш үзгәреше сюжет хасил итә. Биредә көчле хәрәкәт тә юк. Геройның акылы, хисе үзенең мин-минлегенә кагылган сүзләрне онытырга, аларның тәэсирен җиңеләйтергә тели. Бу, аның өчен, әсәр башында күрсәтелгәнчә, «тау, аның уртасы, Салихның фикере шуннан үтә алмый иде» [11: 28]. Хикәя ахырында да тау урынында кала. Язучы исә шушы мизгел аша аның бөтен тормышын, холык-фигылен укучы хөкеменә тапшыра. Мәхәббәтне ялгызлыктан, эч пошудан котылу, бәхет юлы санау Салихка гына түгел, гомумән кешегә хас өмет, хыял, ышаныч икәнлеге гомумкешелек фәлсәфәсе булып яңгырый.

Авторның тасвирлау рәвеше, Салихның кичерешләре дә, борчылулары да саф, ихлас итеп сурәтләнү кайгылы мизгелне матурлыкка әверелдерә. Яшьлек, ярата алу, мәхәббәткә бәйле газап кичерү, чарасызлык чигенә җитү якты сәхифә – кеше гомерендә әһәмиятле урын били торган кичерешләр чыганагы кебек бирелә. Укучы да әсәр белән танышу дәвамында Салихны җәлләү ноктасына басмый, киресенчә, шушы мизгел кайчандыр Салихка да иң рәхәт мизгелләрнең берсе булып тоелачагына, мәхәббәт кичереп, үзләре дә охшаш хисләрдә янганнар өчен бу саф борчылуларның соңрак бер җылылык белән искә төшерелүенә ышандырыла.

Бүгенгене һәм киләчәкне, реаль һәм идеаль тормышны капма-каршы китерү Ф. Әмирханның сатирик әсәрләрендә үзәктә тора. «Фәтхулла хәзрәт» (1909) повесте хыялый-фантастик яссылыкта – үлеп, 42 ел үткәннән соң, Казан университеты лабораториясендә терелтелгән Фәтхулланың башка заманга эләгүен, шунда төрле көлкеле хәлләргә очравын сурәтли. Кадимчелек тарафдарларының тискәре сыйфатларын үзендә туплаган җыелма образ – Фәтхулла хәзрәт аша автор бер төркем дин әһелләрендәге бозыклык, наданлык, икейөзлелекне калку ача, тискәре-тәнкыйди бәясен бирә.

Фәтхулла үзен дөрес яшәүче кеше дип саный, бозык эш-гамәлләрен шайтан котыртуы белән аңлата. Шуңа да хөрмәтле хәзрәт «Бозыкларны төзәтү җәмгыяте»нең хөкеменә эләгә. Идеаль атмосферага кертеп, язучы Фәтхулланың үз-үзен тотышын гротеск чигенә җиткерә, акыл, үзара хөрмәт, матурлык хөкем сөргән җәмгыять фонында хәзрәтнең гариплеге фаҗигага әйләнә. И. Нуруллин бик дөрес билгеләгәнчә, «...ак җәймәдәге кара тап тагын да карарак булып күренгән кебек, алга киткән тормыш фонында Фәтхулла хәзрәтнең реакцион йөзе тагын да ачыграк, тагын да тулырак булып күренә» [9: 279].

Чынбарлыкка капма-каршы киләчәк исә мәгърифәтчелек идеалы яктылыгында, утопия рәвешендә тасвирланып бирелә. 20 шәр катлы йортлары, зур мәчете, китапханә-музейлары булган Казан шәһәре, андагы чыбыксыз көзгеле телефоннар, оча торган машиналар һәм авто-

мобильләр, үлгән кешене терелтү баскычына аяк баскан фән дөньясы мавыктыргыч күрсәтелә. Ф. Әмирхан Фәтхуллаларның әлеге якты киләчәк юлында киртә булуын фаш итә. Киләчәк буын кешеләре – Әхмәт, Ләйлә, Зыя, Нәфисәләр татар милләтенең сакланып калачагына, башка милләтләр белән мәдәни яктан тигез баскычта булачагына өметне белдерә.

Әсәр мондый капма-каршылык белән түгел, бәлки үзенең гаҗәп хикәяләү рәвеше – нечкә юмор, үткен сатира, сызланулы иониянең бер үремтәдә бирелүе белән сокландыра. Бу язу рәвеше бигрәк тә «Фәтхулла хәзрәт» повестеның (1911) икенче басмасына сүз башы итеп бирелгән «Минем тәрҗемәи хәлем» исемле язмада аермачык: әдип татар әдәбиятына үз-үзеннән көлү алымын, шулай итеп, татар җәмгыятен камчылау юлын алып килә. Бу көлү шулкадәр оста оештырылган, ул XXI гасыр укучысы өчен дә әдәби-эстетик ләззәт биреп, әдәби үрнәк вазифасын башкара ала.

Беренче әсәрләрендәге мәгърифәтчелек юлы Ф. Әмирхан өчен тар тоела, ул татар әдәбияты өчен яңа сукмаклар сала башлый. Символларга мөрәҗәгать итеп, фәлсәфи фикер әйтергә, гомумән татар дөньясында барган бәхәсләр, икеләнүләргә яңа караш ташларга мөмкинлек биргән әсәр – «Татар кызы» (1909) языла. Ул үз вакытында ук әдәбиятыбыз өчен яңа күренеш кебек бәяләнә. Ф. Әмирхан үзе дә хикәянең иҗатында аерылып торуын күрсәтә: «Бу хикәя моңа кадәр язган нәрсәләрем арасында үземнең бер генә данә ярата торган нәрсәм» [11: 427].

Әсәрдәге үзәк – тереклек символы итеп сурәтләнгән татар кызы, үткән һәм хәзерге вакытны кисештерүче үзәк, «төш» ролен үти. Беренче карашка, татар кызы барлык татар-мөселман хатын-кызлары язмышын үзенә сыйдырган аллегорик образ булып тоела. Ләкин әсәрдә бу образны башкача аңлау мөмкинлекләре дә ачык күренеп тора. Барыннан да элек, татар кызы Тереклекне гәүдәләндерә, моннан тыш, хыял-омтылышларның самимилеге, матурлык, хәтта, әсәр ахырындагы соңгы җөмләгә мөнәсәбәтле, изгелек кебек тә аңлашыла башлый – символга әверелә.

Эпиграфтагы Коръәннең 81 сүрәсе 8–9 аятьләрдән алынган өзек гарәпләрдә кыз баланы тере килеш кайнар комга күмеп үтерү йоласына ишарә ясый. Татар тормышындагы хатын-кызга карата традицион мөнәсәбәтне шушы йола белән чагыштырып, шуны кара көч дип атап, автор әсәрдә әлеге «күмелү» процессын күзәтеп бара. Туганнан алып 6 яшькә кадәр кеше булып яшәгән кыз баланың 7 яшьтә изоляцияләнә башлавын, иң соңыннан иренә уенчык һәм кол итеп бирелүен сөйли. «Азатлыкны буу Тереклекне үтерә» дигән нәтиҗә ясый. Нәтиҗә автор яшәгән чынбарлыкка гына тәңгәл түгел, ул – мәңгелек хакыйкать, татар дөньясына бәйле кулланылган татар кызы һәм кара көч символлары ярдәмендә гомумән яшәешнең бер кануны белдерелә.

Татар кызы символының өстәмә мәгънәләре кара көч образының да төрлечә шәрехләнүен тәэмин итә. Азатлыкны буунның матурлыкны

да, самими хыял-омтылышларны да юк итүен сөйли. Соңгы җөмлә: «Терелэй күмелгән кыз баладан ни гөнаһы өчен үтерелгәнлеген сорау көне – кыямәт көнедер, – диләр иде…» [11: 56] – өлеше гөнаһсыз газап чигәргә мәҗбүр ителгән татар кызын изге, аны «күмүне» кыямәткә китерерлек җинаять кебек гомумиләштерә. Нәтиҗәдә, татар кызы һәм кара көч Яшәешнең ике ягында урнашкан изгелек, яхшылык һәм явызлык баскычына күтәрелә.

Әсәрдәге күп кенә сыйфатлар: Р. Ганиева билгеләгән «Шәрык әдәбиятларының кысалы кыйссалар традициясе (эпиграфта һәм хикәянең азагында терелэтә җиргә күмелгән кызлар образы бирелә), мөсәҗҗәгъ нәсер (рифмалы проза) стиле» [5] моннан соң язылган әсәрләрдә дә күзәтелә. Идея белдергәндә катнаша торган ачкыч-сүзләр әсәр текстында кабатлана: алар –«хөррият» һәм «тереклек» сүзләре. Әсәрдә кабатлаулар, эчке рифма, аллитерация, анафоралар тавыш уены, моңы хасил итә, бу уен әсәрне кабул иткәндә доминанта ролен үти. Яңгыраш үзе лейтмотив дәрәҗәсенә җитә. Мәсәлән, хикәядәге 1 бүлектә – соклану катыш үкенеч, 2 – сагыш катыш үкенеч, 3 – кайгы катыш үкенеч, 4 – гаепләү катыш үкенеч күзәтелә. 5–6 бүлекләрдәге ирония 7 бүлектә хикәяләүченең ризасызлыгы, каршы төшүе белән тәмамлана. Үкенеч һәм ирония пафосның ике кисәкчәсе булып кына калмый, әсәрнең композицион җилеме, хикәяләүчене сыйфатлаучы вазифаларын да үз өстенә ала. Чөнки үкенеч тә, ирония дә теге яки бу күренешкә, кешегә карата кулланылмый, бәлки Яшәеш нигезләренә юнәлтелә. Әсәрдә үкенечле үткән ирония аша күз ташланган бүгенге киләчәк белән тоташа. Эпиграфта «Терелэй күмелергә теләмәгән мөселман Шәрык кызларына багышлыйм» [11: 47] дигән сүзләрне укыйбыз. Автор шуның белән үткәннең еракта калып баруын, «терелэй күмелергә теләмәгән» бүгенге туташларның киләчәк кешеләре икәнлеген ассызыклый. Хикәядә табылган язу рәвеше (лиризм, детальләр аша психологизм тудыру, яңгыраш ярдәмендә асмәгънә (подтекст) хасил итү) язучының алдагы иҗатында күзәтелә, гомумән татар прозасына нык йогынты ясый.

«Картайдым» хикәясе (1909) романтизм иҗат ысулына мөрәҗәгать итеп язылган. Аның төп герое Мостафа – өлгергәнлек аттестаты алып, университетка кергән 29 яшьлек егет. Үсмер чакта мөдәррис, остаз булу хыялыннан яшьлектә милләткә хезмәт итүче идеалына күчкән, олы мәхәббәт кичергән һәм үзе теләгән кадәр гыйлем җыйган, бу юлда уңышларга да ирешкән Мостафаның үзен бәхетсез хис итүен җәмгыять белән бәйләп кенә аңлату дөрес булмас иде. Шул җәмгыятькә каршы барып, үз дигәненә җитә алган лабаса. Димәк, Мостафа борчылуының сәбәбе, аның эчке халәтенең башы тирәндә: гомумән кеше, шәхес, яшәеш белән бәйләнгән. Кеше зур идеаллар, максатлар куеп, шуларга омтылып көрәшә – яши дә, көннәрдән бер көнне яшьлеге узып баруын аңлый. Яшәү мәгънәсе – үткәндә, яшьлектә икәнгә төшенә. Яшәешне фаҗига итеп карый башлый. Тормыш дөрес кануннарга нигезләнмәгән, ди сыман автор. Шушы фике-

рен герое Мостафаның эчке дөньясын, уй-кичерешләрен тасвирлау белән төреп, тәэсирле һәм ышандырырлык итеп калкытып куя.

Романтизм традицияләрендә иҗат ителгән «Кадерле минутлар» (1912) хикәясе мәхәббәтнең илаһи көч булуын раслап, аны бәхеткә ирешүнең бердәнбер юлы, яшәү мәгънәсе дәрәҗәсенә күтәрә. Хикәянең герое Рәшад үзенең өч ярату тарихын, шул вакытта кичергән кадерле минутларын сөйли. Һәр тарих мәхәббәтнең кешедә «хайвани тойгы (хис)» түгел, бәлки «нәфасәт, нәзакәт, матурлык белән ләззәтләнү» уятуын күрсәтә. Импрессионистик сурәтләр алмашыну, кыйссаларны ярату-сокланудан тыш хисләрдән арындырып тәкъдим итү мәхәббәтне илаһилаштырырга ярдәм итә. Ф. Әмирхан җаннарның күктә, биектә генә чын мәхәббәт, бәхет-сәгадәткә ирешә алуын искәртә. Моңа һәркемнең дә сәләтле түгеллеген билгели.

Ф. Әмирханның романтик әсәрләрендә төрек әдәбиятының йогынтысы, бигрәк тә Халид Зыя Ушаклыгөл (1868–1945) иҗатының тәэсире сизелә.

«Габделбасыйр гыйшкы» (1914) повесте мәхәббәт темасын тагын да үстерә. Ул үзгә вакыйгалылыкка һәм үзгә көлү алымнарына корылган. Кадим мәдрәсә шәкерте Габделбасыйр мәхәббәт «уйлап таба»: кыз исеменнән үзенә үзе хатлар яза, аннан бүләкләр «ала», очрашулар билгели, иптәшләренә үз мәхәббәте тарихын сөйләп тора. Беренче карашка Габделбасыйрның хисләре көлке тоела. Ләкин язучы мәхәббәт хисенең Габделбасыйрны үзгәртүен күзәтеп бара, укучыга шәкертнең гадәттән тыш примитив эчке дөньясын, тирәлекнең шыксызлыгын җиткерә. Иске тормышка ирония белән карап, аңа тискәре бәя бирүче Ф. Әмирхан мәхәббәтнең тормышны үзгәртерлек көч булуын раслый. Әмирхан көлүе яшь аралаш, экзистенциаль һөҗү булып чыга.

«Бер хәрабәдә...» (1912) хикәясе мәхәббәтнең югалуына, үлемгә, яшь гомерне үлем белән төгәлләүче яшәешкә ләгънәт укып язылган. Ул хикәяләүченең «хәрабә» – яшьлек, матурлык, мәхәббәт, байлык, тәртип... җимерекләре белән очрашу мизгелен тергезә. Шушы мизгелдә кешенең өметләр белән яшәүче яртысы үлем котылгысызлыгын аңлаган икенче яртысы белән кушыла, хакыйкатькә төшенә.

«Сөләйман абзый йорты»на килгән хикәяләүче юлына очраган һәр әйбернең, детальнең үткәндәге хәлен һәм бүгенгесен сөйли. Өйнең тышы, капка, кыңгырау, ишегалды, өйнең эче, бакча, сукмаклар, эскәмия, агачлар – бар да искергән, картайган, бозылган, җансыз. Хикәяләүче бу хәл-күренешләрне битараф бәян итүче түгел, әсәрнең буеннан-буена ул шуларга мөнәсәбәтен белдереп бара. Өйне күргәч туган танымый тору чигендәге гаҗәпләнү хисе борчылу белән алмашына: «вакытында бик байлык, бик җитешлек һәм пөхтәлек белән эшләнгәнлеге күренеп тора торган бу йортның хәзерге кыяфәте, ала-колалыгы, купкалаган, җимерелгәнлеге, тузан белән яшькелткә әйләнгән тәрәзә пыялалары, гомумән, әллә ничек янган, көйгән, ташландык шикелле булып торуы минем эчемне пошыра, күңелемне каралта, моңландыра, әллә нишләтә иде» [11: 149].

Борчылу кайгы хисенә әйләнә: ишегалды да, авыр капка да, гүя хикәяләүченең күңеле дә «ыңгырашып» куя. Курку, чиркану хисе биш ел элек «таза, мәһабәт вә матур» Сөләйманны «кипкән, корышкан һәм сукырайган карт» [11: 151] итеп күргәч, аның саташуын, сүзләрен тыңлагач, бу хәлләргә ышанмаска теләү кебек үзгәрә. Хикәяләүче биш ел элек бу өйдәге, бу бакчадагы рәхәтлек, матурлыкны, Әсмага булган җылы хисен, кызның гүзәллеген искә төшерә. Элекке вакытны сагыну һәм кайгы хисе хәтта текстта да әйтеп үтелә. Карчыкның Әсма кабере яткан якка күрсәтүе, аның өрәге хакында сөйләве кайгыны чарасызлыкка әверелдерә. Чарасызлык исә яшәешкә ләгънәт уку белән төгәлләнә. «Мин артыма әйләнеп карарга куркып, йөгереп, урамның икенче ягына чыктым:

– Ләгънәт сиңа, и тормыш! Әүвәл алдыйсың, аннан соң мыскыллыйсың!» [11: 156]

Шул рәвешле, бер хистән – икенчесенә, бер уйдан капма-каршысына күчеп, хикәяләүче хакыйкатьне эзли, бетүнең сәбәбен табарга, димәк, үлемнән һәм юкка чыгудан котылу юлын билгеләргә омтыла.

Хикәя бик авыр һәм кайгылы хәлләр, тойгылар хакында сөйләсә дә, җиңеллек белән укыла. Чөнки импрессионистик алым – әсәрнең эчке мәгънәсен музыка аша бирү кулланылган. Кыңгырау һәм капканың моңлы тавышын Сөләйман карт елавы, кабатланып бирелә торган сүзе, аны исә лирик чигенеш ясап кертелгән сандугач, бакча тавышы, гитараның моңлы уйнавы, карчык йөткерүе һәм «мин»нең эчке тавышы-монологы, аларны каргалар каркылдавы, караҗтыларның өметсез тавышы алыштыра. Картның исеме Сөләйман булу юкка түгел: пәйгамбәр исеме биреп, автор аны изгеләштерә, «чистарта», бу хәлләргә – хәрабәгә төшүгә – картның гаебе юклыкны ассызыклый. Кызлар образын тудырганда да шул ук алым кулланыла. Өйнең яртысында кеше тормый дигән сүзгә хикәяләүче: «Мин белгән заманнарда анда фәрештәләр торалар иде» [11 151], – дип әйтеп куя. Әсәр ахырындагы монологта да: «Фәрештәләрдән өрәк чыгамы соң?» [11: 156] – дигән илерү-сызлану бар. Шулай автор әлеге үзгәрешләргә кызлар да гаепле түгеллекне искәртә. Нәтиҗәдә, әсәр тормыш-яшәешкә ләгънәт укучы, сызлану фәлсәфәсен белдерүче булып аңлашыла. Тормышның мәгънәсе юклыкка төшенү, матурлык, яшьлек, мәхәббәт, бәхетнең вакытлы булуы, юкка чыгуы хакында сөйли.

«Урталыкта» романы (1912) татар мәдрәсәсен тәмамлаган, үзлегеннән русча укырга тотынган Хәсән Арсланов – ата-бабалардан килгән кадими яшәү рәвешен кабул итмәгән, шул ук вакытта үтә революцион яки урыслашкан яшьләрнең мәсләген дә охшатып бетерми торган яшь мөселман тибы тудыра, шуның аша үзе яшәгән татар җәмгыятендәге кадим һәм инкыйлабчы ике төркемнең «уртасында» 1910 елларда үсеп чыккан, милли үзаңны, мәдәниятне үстерү һәм милләтне бергә туплау юлы белән киләчәккә хәрәкәт итәргә теләгән яшьләргә бәя бирә.

Татар әдәбият белемендә Ф. Әмирхан тудырган, аннары Г. Исхакый, Г. Гобәйдуллин һ. б. язучылар иҗатында кабатланган әлеге типны «артык кеше» дип карау яши. Ләкин үз заманы өчен Хәсән Арсланов күпләрнең идеалы булырлык. Аның эш-гамәлләрен, башка яшьләрнең тормышын сурәтләгәндә, язучы икеләнүләргә, акрынлыкка, үз гамәлләренең дөреслегенә ышаныч җитеп бетмәүгә игътибар итә. Бер яктан, яшьләр спектакль куярга әзерләнәләр, рольләр бүлешәләр, бәхәсләшәләр. Аннан килгән акчаны ике ярлы студент өчен түләргә, калганын сәяси тоткыннарга ярдәмгә бирергә дигән карар кабул ителә. Бу үзәк күренеш яшьләрнең якты максатлар белән яшәвен ассызыклый. Бу барышның акрынлыгына укучының игътибарын юнәлтү исә төркемдә аны ияртеп китәрлек, киләчәкне алдан күреп, аны үзгәртергә сәләтле кеше, лидер-әйдаман булмау фикеренә китерә.

Татар әдәбиятына яңа алымнар кертү юнәлешендә Ф. Әмирхан күп кенә кызыклы тәҗрибәләр ясый. 1912 елны «Аң» журналының 1 нче санында Леконт де Нойльнең «Шәрык йокысы» дигән картинасыннан репродукция урнаштырыла. Анда бер Көнчыгыш кешесенең наргилә – төтенне су аша үткәрә торган тәмәке тарту коралы – кабып, һич кайгысыз йоклаганы сурәтләнә. Рәсем белән янәшә Ф. Әмирханның «Шәрык йоклый… (Рәсемгә даир)» дигән нәсере китерелә. Символистик әсәр рәсемдә сурәтләнгән фәкыйрь алачыктагы зиннәтле йомшак ятакны, аңа чумып йокыга талган кешене, уянганын көтеп торучы наргиләсен күз алдына бастыра. Шуның белән янәшә, рәсемгә шәрехләү бирә: бу йокыга талган – ислам Шәрыгы, ул авыр йокыда, җәннәтләр һәм хур кызлары белән хыяллана. Ә тирә-якта уяулар мәмләкәтләр бүлешә, аның хәзинәләрен талый, үзен кол итәргә җыена. Алар белмәгәнен белергә омтыла, сәүдә итә, белгәнен тормышка ашыра. Бу шәрехтә ислам Шәрыгы һәм уяулар символларын капма-каршы кую аша, хикәяләүче авторның шушы хәлгә битараф булмавы, ачынуы, борчылуы күренә.

Ләкин автор тагын бер символик образга, елаучыга ишарә ясый: рәсемдәге наргилә төтененең күздән яшь агызуын соңгы җөмлә итеп урнаштыра. «Ул төтен бормаланып-бормаланып әтрафка тарала, үзе күргән күзләрне зәһәрли, ачыттыра, аңардан ихтыярсыз яшь агыза» [12: 189]. Әйтерсең, хикәяләүче укучының да күзеннән яшь агызырга, аны наргилә томаныннан азат итәргә омтыла. Агулы йокы фаҗигасы санап барыла: Шәрыкның «матди вә мәгънәви куәте», «хәятка малик булган тормышы, тереклеге», «гакылы вә гыйльми көче», «кайчандыр ярты дөньяны биләрлек хөкүмәтләр ясаган матди көче», «бөтен мәмләкәте, кайчандыр дөньяга фәрманнар таратып торган мәмләкәте», «җәннәтел-фирдәвескә охшап торган җире», «диңгезләре», «бөтен сизүе, тойгылары...» [12: 188] йоклый. Шушы хакта сөйләүче хикәяләүче, уяныга чакырып, Шәрык баласы уянгач күрәчәк чынбарлыкның пәрдә читен күтәрә. «Йоклаучы Шәрык» символы турыдан-туры татар милләтенең хәлен бәяләү өчен кулланыла, аллегорик образлылык, татар

тарихының үткәне һәм бүгенгесенә кагылышлы билгеләрне мул куллану әсәрне милләткә мөрәҗәгать кебек аңлауга китерә.

«Фәрештәләр җуатсыннар сине!» (1914) нәсере дә шушы юнәлештә, язучы милли рухлы кешенең җыелма образын «Җәгъфәр» – Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрендәге герой – исеме белән атап, милләтнең бетеп баруына сызлана. «Җәгъфәр» – татар җанлы кеше символы, «ул кечерәк, кечерәгрәк кешеләр кыяфәтенә кереп тә җылаган, ялгызлыктан җылаган, фаҗига күреп җылаган» [12: 254]. Язучы гасыр башы татар зыялыларының чарасыз эш-гамәлләрен «елау» белән тиңләштерә, шул ук вакытта җәмгыятьнең битарафлыгын тәнкыйть объекты ясый: «Җәгъфәр җылый да җылый, әмма әтрафындагылар йә тәгаҗҗеб итәләр, йә рияле сурәттә кызганган булалар, хәтта кайсыбер таш йөрәкләр әле симез, әле пычрак йодрыклары белән Җәгъфәргә яныйлар: «Тыныңны чыгарасы булма!» [12: 255]. Ләкин үзен милләт улы дип санаган кеше еларга тиеш, шушы елау гына милләтне уята да, елата да, аңа хакыйкатьне төшендерә дә ала. Хакыйкатькә төшенмичә торып, киләчәккә юлны билгеләү мөмкин түгел.

XX гасыр башы романтик әдәбияты татар тарихына еш мөрәҗәгать итә, милләтнең үткәнен мифлаштыру күренеше киң җәелә. Ф. Әмирханның «Халык кызлары» циклы (1913) шушы дулкында язылган.

Беренче әсәр – «Ай өстендә Зөһрә кыз» хикәясендә сюжет мифологиядәгечә: Зөһрәнең матурлыгыннан көнләшеп, үги анасы аны нык рәнҗетеп-җәберләп яшәгән, авыруга әйләндергән. Бичара Тәңрегә ялварган, күккә күтәрелгән. Әсәрдә авторның фәлсәфи фикере дә бик ачык беленеп тора: кешеләр бер-берсен рәнҗетеп, җәберләп яшиләр, шуңа күрә аларның тормышлары да, хәтта ай да моңсу.

Шушы әсәрнең дәвамы төсендә иҗат ителгән «Сөенбикә» хикәясендә легенда Сөенбикәне символ дәрәҗәсенә куя. Вакыйгалар Казанны яулап алу, Сөенбикәне Казаннан алып китү хакында сөйли. Үткәнгә бәйләп милләтнең бүгенге хәл-халәтенең ни өчен өметсез һәм караңгы булуы аңлатыла. Сәбәпләр – дәүләтчелекне җуюда, ди автор.

Өченчесе – «Картада оттырылган Зөлхәбирә» хикәясе – халыкта яшәгән Зөлхәбирә хакындагы легендага нигезләнеп язылган. Ул социаль төсмердән дә азат түгел. Имеш, Мостафа мулла, Түрә белән карта уйнап, бөтен байлыгын оттырган. Ахырдан кызы Зөлхәбирәне картага уйнаган. Түрә белән чиркәүгә кергән җирдә, кыз Түрәне үтергән, үзе дә үтерелеп, «җиденче кат күккә» ашкан.

Шушы хикәят белән янәшә әсәрнең буеннан-буена икенче катлам – автор тудырган миф сузыла. Ул авторның яшәешне күзаллавын аңлата. Бу дөнья һәм теге дөнья, кеше һәм Аллаһы Тәгалә бер, бөтен итеп күрсәтелә. Яшәешне үзгәртү юлын автор илаһи һәм җир тормышының берләгән аңлауда таба. Зөһрә кыз шушы ике яссылыкны тоташтыра. Ф. Әмирхан биологик һәм рухи тормышны мәңгелек белән кушу поэтикасы иҗат итә.

1913–1916 еллар аралыгында әдип бер-берсенә бөтенләй охшамаган хикәяләре белән чыгыш ясый. «Ул үксез бала шул!» (1913) хикәясе гает көнне булган кечкенә генә вакыйга ярдәмендә ятимлек фаҗигасын ача. «Зәгыйфь карчыкның корбаны» (1914) – сугыш китергән кайгыны гомумкешелек фаҗигасы дәрәҗәсенә күтәрә. Бердәнбер улын ничек үлемнән коткарып калу хакында гына уйлап көн итүче карчык өмете сугыш дәһшәтенә каршы куела. «Сүнгәч» (1916) хикәясендә бәхет, мәхәббәт, матурлыкның вакытлы булуы хакында фикер үткәрелсә, «Яз исереклегендә» (1916) хикәясендә, киресенчә, яшәүгә, матурлыкка мәдхия яңгырый, мәхәббәт – яңа бер хәят дип белдерелә.

Ф. Әмирхан драма төренә дә мөрәҗәгать итә. «Яшьләр» (1909) драмасы татар тормышындагы фикерләр каршылыгын тема итеп ала. Сәүдәгәр Хөсәен мәдрәсә тәмамлаган улы Газизне, киләчәктә сату-алу эшендә ярдәме тияр дип, рус мәктәбенә укырга бирә. Ләкин Газиз, аның артыннан энесе Йосыф, сеңлесе Зәйнәп башка тормышка омтыла башлыйлар: аларга белемле кешеләр булып, милләткә хезмәт итү идеясе якын тоела. Йосыф белән Зәйнәпне олы улы йогынтысыннан араларга башка чара тапмыйча, Хөсәен Газизне өеннән куып чыгара. Бу каршылыкны герое Газиз авызыннан автор иске һәм яңа тормыш көрәше дип атый. Шул рәвешле, драматург татар дөньясындагы үзгәрешләр башланган, буыннар арасында каршылык барлыкка килгән вакытны, өр-яңа фикерле яшьләр катламы хасил булу процессын, иске һәм яңа арасында тартыш башлануны күзәтә. «Бер гаилә драмасы мисалында автор татар җәмгыятендә барган хәлләрне ача һәм XX йөз башы татар гаиләсендә туган каршылыкның асылын билгели. Яшьләр искечә яшәү мөмкин түгеллеккә төшенә» [1: 46].

«Аталар» лагерена караган Хөсәен, Рәхимҗан, Мәрьям, Зыя, Фәхерниса образлары аша Әмирхан татар дөньясындагы күп кенә якларны тәнкыйть итә. Әсәрдә хатын-кыз бәхете, милләт язмышы кебек проблемалар күтәрелә. Бәхетне милләт өчен көрәшүдә күргән яшьләр образлары тудырып (Газиз, Йосыф, Зәйнәп, Гали, Әхмәт), Ф. Әмирхан татар тормышын асылыннан үзгәртү фикерен яңгырата. Яшьләрне иске тормышны җимерү кирәклеге турындагы караш берләштерсә дә, киләчәкне күзаллаулары төрле. Милләтче Зыя төрки-татарларның берләшү идеясен дөрес саный. Гали мәгърифәтчелек-халыкчылык юлын кулай таба. Социалист Әхмәт сыйнфый тигезлекне яклый. Газиз шәхес иреген, сайлау иреген яңа тормышның нигезендә күрә. Татар әдәбияты мәйданында бу геройларның күбесе өр-яңа характерлар булу әсәргә уңыш китерә.

Пьеса татар җәмгыятендә драма әсәренең өр-яңа тибы дип каршы алына, күп кенә әдәбиятчылар Ф. Әмирхан сайлаган психологик драманы татар драматургиясенең киләчәккә үсеш юлы дип белдерәләр, әдип мәдәни даирәләрдә драматург буларак кабул ителә башлый. Әмма әдип үзе беренче әсәреннән канәгать калмый.

«Тигезсезләр» (1914) дип аталган икенче драмасы шул ук: аталар һәм балалар конфликтын үзәккә ала. Ләкин беренче әсәрдә аталарның

максаты – тормышны иске эздә саклау, балаларныкы исә иске тәртипләрне җимерү булса, биредә хәл үзгәрә. «Тигезсезләр» дә аталарның максаты – искечә яшәп баю, балаларныкы исә – яңача яшәп баю кебек төгәлләшә. Татар зыялы яшьләрендә күзәтелгән рухи, фикри, гамәли яңарышларга игътибар итсә дә, автор татар дөньясында милләтне алга илтү идеясенең сүлпәнләнүен ассызыклый.

Драма шулай ук бер гаилә: сәүдәгәр Сафи Насыйбуллин һәм аның балалары, яшьләрнең дуслары турында сөйли. Әсәрнең исемен ачыклап килгән «яңа кешеләр» гыйбарәсе яшь буынга юнәлтелгән. Гомәр Насыйбуллин – барлык гамәлләрен акча җыюга юнәлткән «яңа эшмәкәр». Хәтта якыннары белән мөнәсәбәтләрен дә Гомәр файда кысаларында кора. Аның сеңлесе Рокыя – шулай ук замана кызы: ул гимназиядә белем ала, яраткан эше – рәсем ясау белән шөгыльләнә. Ләкин абыйсы Гомәр аңа юрист һөнәре алырга киңәш итә, моны рәсем ясап тамак туйдырып булмаячагына бәйләп дәлилли. Апасы Сәлимә, гимназия тәмамлау турындагы хыялыннан ваз кичеп, магазинга кассир булып урнаша, яратмаган кешесенә – бай малае Гайсага кияүгә чыгарга әзерләнә. Сәлимә язмышы Рокыяның киләчәгенә ишарә ясый.

Тагын бер «яңа кеше» – язучы Сөләйман. Акыллы, фикерле, тормыш тәҗрибәсе туплаган Сөләйман тормышка аек күз белән карый, дөрес сүзләр сөйли. Ләкин ул үз идеалларын тормышка ашырырлык көчле, көрәшче түгел. Шул рәвешле, язучы «яңа кешеләрнең» иҗтимагый камилләшү юлыннан китеп, шәхси тормышларын кору сукмагыннан атлауларын билгели.

Бу әсәр әдәби-эстетик җәһәттән камиллеге белән аерылып тора. «Тигезсезләр» гыйбарәсенә автор гомумкешелек эчтәлеге сала: аны исә, тышкы шартлардан, ситуацияләрдән бигрәк, һәр характерның кичерешләр, омтылышлар, тойгылар хәрәкәтендә ачып, һәркемнең мохиттә үз урынын ничек билгеләве, үз-үзенә эчке психологик бәясе яссылыгында күрсәтә. Драматургның А.П. Чехов әсәрләре тибындагы психологик драма иҗат итүе татар драматургиясен үстерүгә зур өлеш кертә.

Кеше кичергән ниндидер фикер, күзаллау, аның каршыннан узган, кайчакта төшме-өнме, хыялмы-чынбарлыкмы икәнлеге мәгълүм түгел халәттә булган мизгелне тасвирлау, аны реалистик сурәт тукымасына китереп кертү, ягъни импрессионистик алымнарга мөрәҗәгать итү XX йөз башы татар прозасында еш очрый. Күләмле әсәрләрдә импрессионизм алымы кеше психологиясен ачу белән үрелеп китә, әсәрләргә тәэсирлелек өсти. Кайбер очракларда ул әсәрне чынбарлык чикләреннән алып чыгып китә, яшәеш һәм теге дөнья хакында уйлануларга этәрә, ниндидер фәлсәфи фикер уятуга хезмәт итә. Мизгел рәсеме теге дөнья белән бу тормыш, фани һәм бакый арасындагы чик өстенә туры килә, шушы чикнең бик нечкә һәм шартлы булуын искәртә.

Импрессионизмны үзәк принцип итеп алган әсәрләрнең берсе – Ф. Әмирханның «Яз исереклегендә» (1916) хикәясе. Исем астына автор «языла башлап ташланган бер хикәядән» дигән аңлатма бирә, ул үзе дә ниндидер зур әсәрнең бер кисәге кебек тәэсир калдыра. Җәй

башы, яшь шәһәр егете атларга утырып, авылдагы дустына кунакка бара. Хикәя шушы юлны, егетнең кичереш-уйларын бик тәфсилле сөйләп-күрсәтеп бара. Әсәр авылга килеп җитеп, чәйгә утыру белән тәгәлләнә.

Бер яктан, егет исеменнән хикәяләп, әсәр аның күзе төшкән, күргән һәм ишеткән, уйлаган һәм тойган һәрнәрсәне җепкә тезә. Ләкин хикәяләү салмак тонда түгел: атлар шикелле үк, егетнең дә күңел ашкынуы тавышлар һәм хәрәкәт фигыльләренең күплеге ярдәмендә барлыкка китерелә. Атларның чабуы, кучерның кычкырулары, юлда очраган кешеләрнең тавышлары һәм көлүләре, кызлар белән ат узыштыру, сәламләшүләр – бар да повозканың гына түгел, егетнең дә очынулы халәтен тоярга ярдәм итә.

Озын хикәядә язучы, әйтерсең, һәр мизгелнең сурәт-картинасын кабаттан тергезә. Өчесе дә бертөсле матур атлар, уңайлы повозка, кыр, урман күренешләре, авыл җентекләп тасвирлана. Табигать матурлыгының күңелгә тәэсире күзәтелә. Менә язгы һаваның рәхәтлеге турында сүз алып барыла, шунда ук күңелдәге халәт тә ачыклана: «Бөтен әгъзаларымда сизелә торган саулык, тазалык вә яшьлек өстенә, бөтен вөҗүдемдә үзем сизә торган бер нәфислек, хәтта матурлык миңа бу дәкыйкадә әллә ничек хосусый сурәттә аермачык сизелә, беленә вә шул сизү, вә шул белү миңа томанлы бер рәхәт вә кәеф бирә иде. Ул гына түгел, миңа бу дәкыйкадә үземнең язгы җиңел киемнәремнең җиңеллекләре вә аларның шундый язлыклы матур вә үз гәүдәмә мөтәнасиб нәфис булучылыклары да хосусый сурәттә сизелә вә үз-үземнән һәм үземне чолгап алган әхвальдән риза булучылык тойгысы тудыра иде». Менә үсеп утыручы чәчәкләрнең «үзләренә бертөрле үсеп утыруларында, үзләренә бертөрле матурлыкларында минем җаным ниндидер бер кодси олуглык вә кодси яшеренлек тоя иде». Яки очраган «бик сөйкемле кешеләр вә һәммәсе дә бик бәхетле шикелле иделәр» [11: 283]. Шул рәвешле, әсәрнең буеннан-буена егетнең җан-күңел хәрәкәте дә үзгәреп бара.

Әсәрнең сурәтләү объекты нәкъ менә шул күңел хәрәкәте дә инде. Табигатьтә генә түгел, егет гомерендә дә яз хакимлек итә. Ниндидер билгесез матурлыкка, рәхәтлеккә ашкынучы егет әсәр соңында матур күзләргә тап була. Билгесезлек әлеге көтелә торган матурлык-рәхәтлекне мәхәббәттә дип уйлау белән алышына, егетнең халәте шушы ноктага кадәр үсә. Аннары яңа баскыч башлана: «өстәл яны минем өчен яңа бер хәят кәсеп итте» [шунда ук: 297]. Язучы сокланып күзәткән мизгел – яшьлекнең гашыйк булырга өлгереп җитү мәле. Шушы мизгелнең сафлыгын, гүзәллеген, киеренкелеген күрсәтү авторның максаты булып тора.

(Дәвамы бар)

Әдәбият

1. *Ахмадуллин А.Г.* Татарская драматургия: Истоки и формирование социалистического реализма. М.: Наука, 1983. 263 с.

2. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек. 2 томда. 1 т. / төз.: Р.Н. Даутов, Р.Ф. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 751 б.

3. «Әлислах» газетасының библиографик күрсәткече / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1991. 78 б.

4. *Әмирхан Р.* Әмирханнар (тәфсилле шәҗәрә). Казан: Мәгариф, 2005. 125 б.

5. *Ганиева Р.* Татар әдәбияты һәм Фатих Әмирхан // Мәгърифәт. 1996. 13 февр.

6. *Җамал Вәлиди.* Әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз.: Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. 624 б.

7. *Мәһдиев М.* Ф. Әмирхан. Тормышы һәм иҗат юлы турында кыскача очерк. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 86 б.

8. *Нигматуллин Э.Г.* Татарская литература нач. XX века (до 1917 года) в ее отношении к западноевропейской литературе и философско-эстетической мысли: дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1972. 232 с.

9. *Нуруллин И.З.* XX йөз башы татар әдәбияты. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1966. 427 б.

10. *Рәми И.Г., Даутов Р.Н.* Әдәби сүзлек (элекке чор татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 399 б.

11. *Фатих Әмирхан.* Әсәрләр: дүрт томда. 1 т.: хикәяләр (1907–1922). Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 480 б.

12. *Фатих Әмирхан.* Әсәрләр: дүрт томда. 3 т.: публицистика. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 512 б.

13. *Фатих Әмирхан.* Әсәрләр: дүрт томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 390 б.

14. *Фатих Әмирхан.* Хәят. Казан: ТӘһСИ, 2016. 308 б.

15. Фатих Әмирхан турында истәлекләр / төз.: Ф. Ибраһимова, Р. Әмирхан. Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. 255 б.

Заһидуллина Дания Фатих кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият бүлеге баш гыйльми хезмәткәре

Загидуллина Дания Фатиховна,
доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник
отдела литературоведения Института языка, литературы
и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

zagik63@mail.ru